

INETA ZIEMELE

Ilgstoša okupācija un tās sekas: Baltijas valstis starptautiskajās tiesībās

Long-term occupation and its consequences: The Baltic states in international law

---

ATSLĒGVĀRDI:

ilgstoša prettiesiska okupācija, Baltijas valstis, valsts nepārtrauktība, nacionālā pretošanās padomju okupācijai, valstiskuma elementi okupācijas laikā, okupācijas sekas, padomju laika iebraucēji, atbildība par okupācijas laika nodarījumiem

KEYWORDS:

long-term illegal occupation, Baltic states, state continuity, national resistance during Soviet occupation, elements of statehood during Soviet occupation, consequences of illegal occupation, Soviet time settlers, responsibility for damages caused during Soviet occupation

---

Ievads

Piecdesmit gadus ilgusi PSRS okupācija Baltijas valstīs turpina raisīt daudz jautājumu arī 35 gadus pēc neatkarības atgūšanas.¹ Tie ir gan tiesiski, gan iekšpolitiski un ārpolitiski. Daži no tiem ir atrisināti kopumā īsā laikposmā, bet citu risinājums nav rasts, tādējādi parādot, ka Baltijas valstīs notiek ļoti sarežģīta izšķiršanās par to, vai padomju okupācijas kā prettiesiskas darbības radītās traumas būtu jāatstāj vienīgi vēstures izpētei vai tās būtu jādefinē arī tiesisko prasību ietvarā. Vēlme nedzīvot ar skatu pagātnē ir saprotama, taču vai tā ir iespējama bez pilnīgas pagātnes noskaidrošanas? Ja skatāmies, piemēram, uz Latvijas un dažādu starptautisko institūciju dialogu kopš neatkarības atjaunošanas, redzam, ka no vēstures nav bijis iespējams aiziet. Lai atklātu tiesisko attiecību risinājumus, samērā regulāri, proti, parasti konkrētu tiesvedību vai starptautisko uzraudzības

---

¹ Raksts tapis, pamatojoties uz tēzēm, kuras tika prezentētas 2025. gada 9. maijā konferencē “Otrā pasaules kara beigas Eiropā un Baltijā: nolaupītā nākotne”. Konferences ieraksts pieejams Latvijas Republikas Tieslietu ministrijas *YouTube* kanālā.

un kontroles institūciju dialogos, nācies skaidrot, ka Baltijas valstis bijušas pakļautas ilgstošai prettiesiskai okupācijai un ka, piemēram, Latvijā pieņemtie citu acīs, iespējams, īpašie risinājumi pamatojas okupācijas nepārvarētajās sekās. Tādēļ jau 35 gadus vismaz Latvijā dzīvojam starp pagātņi, kuru gribam, bet nevaram aizmirst, un nākotni, kurā mēs būtu brīvi no pagātnes nastas, bet nevaram tajā iesaļot, jo nav īsta rīcības plāna, kā ar šo pagātņi tikt galā.

Šajā rakstā tiks apkopoti no piemērojamām starptautisko tiesību normām un prakses izrietoši argumenti, kas sniedz korektu definējumu 50 gadus ilgušajai PSRS klātbūtnei Baltijas valstīs, kā arī no šīs definīcijas izrietošie tiesiskie soļi, lai pārvarētu okupācijas mantojumu.²

PSRS vara Baltijas valstīs – definīcija

Zinātniskajos rakstos tiesību zinātnē un citās sociālajās zinātnēs, kā arī valstu prakses dokumentos, kuros rodamas pozīcijas par PSRS ultimātiem trim Baltijas valstīm 1940. gada vasarā un PSRS karaspēka ienākšanu Baltijas valstu galvaspilsētās³ un tai sekojošo varas maiņu līdz 1990./1991. gada pārmaiņām, var konstatēt vairākus šo notikumu apzīmējumus. Proti, šis Baltijas valstu vēstures posms tiek raksturots kā inkorporācija PSRS vai aneksija, vai arī okupācija. Katram no šiem raksturojumiem ir savs saturs un tiesiskās sekas, tādēļ ir ļoti svarīgi nonākt līdz pareizajam definējumam, kas raksturotu PSRS varas klātbūtni Baltijas valstīs 50 gadu garumā. Vārdam ir spēks. Definīcijai ir vēl lielāka nozīme situācijā, kurā pastāv strīds par to.

Vispārzināms, ka Krievijas Federācija Baltijas valstu okupācijas faktu neatzīst. Šai neatzīšanai ir pamats ne tikai Krievijas valsts pārstāvētajās atšķirīgajās vērtībās un pasaules uztverē, bet arī Krievijas nenogurstošajā vēlmē īstenot savu ietekmi un kontroli Baltijas valstīs. Tādējādi tās konstruētais vēstures naratīvs ir pilnīgi cits.

PSRS varas klātbūtnes Baltijas valstīs definējums starptautiskajās tiesībās nav vienkāršs, jo Kārlis Ulmanis pieņēma PSRS ultimātu un Latvijas armija līdz ar to neizrādīja ievērojamu pretestību PSRS armijas ienākšanai Latvijā. Pasaules informācijas telpā šie fakti ir zināmi. Tie, protams, ir arī daļa no Krievijas Federācijas naratīva. Jāpatur prātā tas, ka pastāv valstu prakses piemēri un ekspertu norādes, ka PSRS armijas ienākšanas prettiesiskuma tēze var būt strīdīga.

² Šī sintēze ir balstīta pētījumos, kas veikti daudzu gadu garumā. Sk. citstarp, *Ziemeļe, I. State Continuity and Nationality. The Baltic States and Russia. Past, Present and Future as Defined by International Law*, 2nd rev. ed. Brill/Nijhoff, 2025.

³ Sk. *Stranga, A. Latvija: liktenīgo lēmumu laiks. Okupācija. 1939–1940.* Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

Viens no Krievijas Federācijas ārpolitikas instrumentiem kopš Baltijas valstu neatkarības atgūšanas ir bijis šaubu sēšana gan attiecībā uz vēsturiskiem faktiem, gan to definējumu no starptautisko tiesību viedokļa. Spilgts piemērs ir tās gadu gaitā uzturētais balsojums ANO Ģenerālajā asamblejā par rezolūciju, kas nosoda nacisma atdzimšanu pasaulē, šajā debatē vienmēr norādot uz 16. marta leģionāru atceri Latvijā.⁴ Kāda saikne vai ietekme šai starptautiskās diplomātijas epizodei ir uz PSRS klātbūtnes Baltijas valstīs definējumu? Tā ir vistiešākā. Atbilstoši Krievijas Federācijas konsekventai nostājai PSRS vienmēr ir bijusi tautu atbrīvotāja. Tādējādi uz to nevar attiecināt starptautisko tiesību normas par agresijas aizliegumu vai valstu teritoriālo integritāti. Tā tas bija 1940. gadā, un tā tas ir pašlaik. Nevar noliegt – un būtu naivi to darīt –, ka Krievijas Federācijas argumenti nepavisam nav tie vājākie. Tā ir darījusi ļoti daudz, lai konsolidētu savu definīciju un atbalstu tai attiecībā uz Krievijas versiju par Baltijas valstu statusu starptautiskajās tiesībās.

Līdz ar to tie valstu prakses piemēri, kas turpināja uzturēt Baltijas valstu tiesībsubjektības elementus pēc PSRS karaspēka ienākšanas, kā arī Baltijas valstu tautu darbības elementi 50 okupācijas gadu laikā, kas apliecināja neizzušu neatkarības gribu, ir vitāli svarīgi, lai līdzsvarotu K. Ulmaņa lēmuma sekas. Tādējādi, piemēram, Latvijas Centrālās padomes darbība un tās 1944. gada 17. marta memorands, partizānu pretošanās cīņas līdz pēdējam pretošanās kustību dalībniekam, Saeimas amatpersonu un diplomātu darbība ārvalstīs, ārvalstu tiesu prakse, apstiprinot Baltijas valstu pilsoņu vai juridisko personu tiesības, ir prakses piemēri, kuriem jābūt zināmiem, jo tie apliecina pretējo, salīdzinot ar Krievijas tēzi par it kā brīvprātīgu Baltijas valstu pievienošanos PSRS.⁵ Proti, šie piemēri parāda, ka liela tautas daļa (cerams) uztvēra PSRS armijas ienākšanu un varas nomaiņu kā uzspiestu ar spēku. Tieši šajā momentā balstās Krievijas klātbūtnes prettiesiskums un prasība pēc neatkarības atjaunošanas un valsts nepārtrauktības prettiesiskas okupācijas kontekstā. Jo vairāk atklājas pretošanās fakts, jo vairāk ir piemēru tam, kā valstiskuma elementi darbojas ārvalstīs, jo spēcīgāka ir pozīcija attiecībā uz okupācijas prettiesiskumu visu 50 gadu garumā. 1990./1991. gadā pasaules praksē vēl nebija zināms gadījums, kad pēc 50 gadiem tiktu atjaunotas tās pašas valstis. Tajā brīdī Baltijas valstu neatkarības deklarācijās ietvertā prasība pēc to nepārtrauktības atzīšanas bija bezprecedenta gadījums starptautiskajās attiecībās un

---

⁴ Sk. piemēram, ANO ĢA Rezolūcija A/RES/79/160. Rezolūcijas preambulā apkopotas visas iepriekšējās rezolūcijas, kuru pieņemšanas process tobrīd ļāva graut Baltijas valstu starptautisko reputāciju. Taču šīs rezolūcijas 4. punkts parāda, ka arī Krievijas Federācijas manipulācijām ar vēsturi un starptautiskajām tiesībām var būt robeža, jo tajā ir nosodīts fakts, ka pati Krievija izmanto vēršanos pret nacismu kā ieganstu agresijai pret Ukrainu. Starptautiskās tiesības nepieļauj agresiju nekādos apstākļos.

⁵ Autoru kolektīvs. Sast. *Jundzis, T., Lazdiņš, J., Lerhis, A.* Nepārtrauktības doktrīna Latvijas vēstures kontekstā. Rīga: LZA Baltijas stratēģisko pētījumu centrs, 2017.

tiesībās. Kā norādīts starptautisko tiesību doktrīnā – neviens nezināja, ko ar to darīt, valdija apmulsums.⁶ Šobrīd ir arī citu valstu piemēri, kurās teritoriju daļu (Ziemeļkipra) okupācija ir vēl ilgāka.

Šo pretrunīgo situāciju varēja atrisināt, balstoties faktos, proti, valstu prakses piemēros jautājumā par situāciju Baltijas valstīs 50 gadu laikā kopš PSRS vara nostiprināja savu klātbūtni to teritorijās, un ņemot vērā tās starptautisko tiesību normas un tos principus, kas bija piemērojami 1940. gada vasarā, kā arī tos, kas, laikam ejot, konsolidējās, tostarp neatkarības deklarāciju pieņemšanas brīdī. Veicot šādu analīzi, jāatceras, ka otras valsts teritorijas iegūšana ar spēku, proti, kara rezultātā, ir samērā jauna tiesību norma starptautiskajās tiesībās. Šīs tiesību normas aizsākumi meklējami 1928. gada Vispārējā vienošanās par atteikšanos no kara, kas zināma kā Keloga–Briāna pakts,⁷ kas tobrīd saistīja vienīgi pakta dalībvalstis. Taču gan Baltijas valstis, gan PSRS, lai arī nebija to valstu vidū, kas izstrādāja paktu, tomēr kļuva par pakta dalībvalstīm, tam pievienojoties. Līdz ar to Baltijas valstis un Krievija bija savstarpēji saistītas ar aizliegumu izmantot karu kā ārpolitikas ieroci. Pakts bija pamats vēlākai plašākajai tiesību normai, kuru iekļāva ANO Statūtu 2. panta 4. punktā par spēka un draudu piemērot spēku valstu attiecībās aizliegumu.

Bez citiem līgumiem, kas saistīja Baltijas valstis un Krieviju pirms 1940. gada, jāmin, protams, 1920. gada miera līgumi, kuros Krievija uz visiem laikiem atteicās no suverenitātes pār Baltijas valstīm.⁸ Lai arī nereti avotos atrodama tēze, ka minētie miera līgumi nav spēkā, jo tie tika anulēti ar 1939. gada Staļina–Hitlera slepenajiem protokoliem, šādai tēzei un analīzei nevar piekrist. Tā ir pretrunā starptautisko tiesību normai, ka nevienai valstij pretēji tās gribai un slepenībā nevar uzspiest starptautiskas saistības. Tādējādi ir vairāki starptautiskie līgumi, kuri jau pirms ANO izveidošanas aizliedza spēka piemērošanu no PSRS puses pret Baltijas valstīm. Līdz ar to PSRS armijas ienākšana 1940. gadā pārkāpa minētos līgumus.

Pretargumenti, protams, būs. To vidū ir ultimāta pieņemšana, kas it kā atļāva PSRS armijai ienākt Baltijas valstīs un tādējādi tas nenotika pretrunā ar starptautiskajām tiesībām. Tomēr ultimāta pieņemšana acīmredzami notika piespiedu veidā. Tātad to nevar definēt kā labprātīgu. Vēl viens Krievijas pretarguments ir 1939. gada septembra (ar Igauniju) un oktobra (ar Latviju un Lietuvu) tā sauktie bāzu līgumi, kuros tik tiešām

⁶ Sk. *Ziemele, I; supra*.

⁷ Vienošanās teksts pieejams <https://www.iilj.org/wp-content/uploads/2016/08/General-Treaty-for-the-Renunciation-of-War-Kellogg-Briand-Pact.pdf>

⁸ (1) the Treaty of Tartu, Feb. 2, 1920 (11 League of Nations Treaty Series, 51); (2) the Treaty of Moscow, July 12, 1920 (3 League of Nations Treaty Series, 122); (3) the Treaty of Riga, Aug. 11, 1920 (2 League of Nations Treaty Series, 213); and (4) the Treaty of Tartu (Dorpat), Oct. 14, 1920 (3 League of Nations Treaty Series, 6).

Baltijas valstis atļāva savās teritorijās izvietot PSRS armiju (25 000–30 000 karavīru), taču šādu bāzu pieļaušana konkrētās vietās un skaitā nenozīmē piekrišanu valdības maiņai un uzspiestām vēlēšanām. Starptautiskajos avotos šie līgumi tiek definēti kā uzspiesti un tiek saskatīta tieša korelācija ar 1939. gada Staļina–Hitlera paktu.

Nemot vērā to, ka Eiropā karš jau bija sācies ar iebrukumu Polijā 1939. gada septembrī, būtu bijis naivi cerēt, ka notikumi Baltijas valstīs 1940. gada vasarā varēja izraisīt spēcīgu starptautisku reakciju, kas būtu līdzīga, piemēram, tai, kāda tika formulēta Krievijas agresijas pret Ukrainu pirmajās dienās un mēnešos gan divpusējo starptautisko attiecību līmenī, gan daudzpusējos forumos, tostarp ANO Ģenerālajā asamblejā. Jāatceras, ka 1940. gadā vēl nepastāvēja tāda pasaules kārtība, kādu zinām šobrīd. Līdz ar to īpaši jānovērtē tie paziņojumi par situācijas definējumu, kuri parādījās 1940. gada jūlijā, un jo īpaši ASV 23. jūlija paziņojums par spēka un draudu piemērošanas pret Baltijas valstīm nepieņemamību.⁹ Tādējādi PSRS armijas ienākšana Baltijas valstīs vairāku citu valstu analizē bija prettiesiska un tieši tas bija pamats turpmākajos gados īstenotajai PSRS varas tiesiskās klātbūtnes neatzīšanai Baltijas valstu teritorijās.

Kā tika norādīts, savu pozīciju par notiekošo Baltijas valstīs 1940. gada vasarā, kā arī pēc Otrā pasaules kara definēja dažas, bet ne visas valstis. Vēl vairāk šo situāciju apgrūtināja faktiski tūlīt pēc ANO izveidošanas sācies pasaules dalījums divās frontēs un tā sauktais Aukstais karš. Taču interesants starptautisko tiesību fenomens ir tas, ka tās akceptē valstu pozīciju evolūciju. Proti, starptautiskajām tiesībām ir raksturīgs zināms elastīgums un dinamika, kas atspoguļo valstu prakses attīstību. Mainoties politiskiem apstākļiem, valstis var skaidrot savu pozīciju tiesisko attiecību un seku jautājumos. Protams, ka šo evolūciju nepieciešams labi pamatot. Situācijās, kad problēma vai tiesisks strīds ir pastāvējuši ilgstoši, tiesības paust savu tiesisko nostāju laika gaitā ir nepieciešams elements starptautisko tiesību darbības nodrošināšanai. Bezprecedenta Baltijas valstu situācijā tā bija pat nepieciešamība. 1990./1991. gadā, kad Baltijas valstis atļāvās atkal brīvi pasaulei uzdot jautājumu par to, vai tās ir tās pašas neatkarīgās valstis, kas tika dibinātas 1918. gadā, tas daudziem ārlietu dienestiem lika iegrimt nopietnā starptautisko tiesību izpētē, kura, kā minēts, nebija vienkārša, jo valstu prakses, uz kurām balstīties, praktiski nebija. Šādā kontekstā tas, ka 1991. gadā 15 dienu laikā no 21. augusta līdz 6. septembrim 50 pasaules valstis definēja savu tiesisko nostāju attiecībā uz Baltijas valstu prasībām par to valstisko nepārtrauktību, ir fenomenāli.¹⁰

Pamatā visās šajās pozīcijās var izlasīt nosodījumu 50 gadus ilgušajai Baltijas valstu apspiešanai. Šāda valstu nostāja bija iespējama, to izsverot vienīgi attiecībā uz atbilstošu starptautisko tiesību normu. Šajā gadījumā valstis izsvēra, vai PSRS klātbūtne ir bijusi tiesiska, un secināja, ka tā nebija tiesiska, balstoties uz vairākos starptautiskos

9 *Ziemele, I., supra, 27. lpp.*

10 *Ibid., 128.–131. lpp.*

ligumos, kas bija spēkā 1940. gadā, ietverto spēka piemērošanas un draudu piemērot spēku aizliegumu.

Šis izvēles sekas bija tādas, ka Baltijas valstis bija tiesīgas argumentēt savu valstu nepārtrauktu pastāvēšanu un ņemt par pamatu valsts nepārtrauktības principu to konstitucionālās kārtības atjaunošanā un tālākveidošanā. Tikai šādā tiesiskā ietvarā bija iespējams nepieņemt viedokli, ka visiem padomju laika iebraucējiem ir jāpiespējam Baltijas valstu pilsonības, proti, tā sauktais pilsonības nulles variants. Līdz ar to pilsoņu kopuma definēšanas problēma pēc tik fundamentālām izmaiņām tautu sastāvā tika noņemta no starptautiskās darba kārtības. No valstu drošības viedokļa šis bija atslēgas moments, jo, piemēram, Latvijā 5. Saeimas vēlēšanās piedalījās vienīgi pilsoņi un pilsoņu pēcnācēji. Padomju laika iebraucēju statusa jautājums, protams, palika un ir aktuāls, un tā risinājums ir cieši saistīts ar to, kā tiek definēts 50 gadus ilgušās okupācijas fakts un kādas šim faktam tiek piešķirtas starptautiski tiesiskās sekas.¹¹

Tādējādi vēlreiz jāuzsver, ka tas, vai Baltijas valstis palika okupētas visus 50 gadus, ir juridiski nodibināms fakts un ka, kā jau norādīts, pastāv arī pretēja tēze un to pamatojoši fakti. Vai atbilstoši starptautiskajām tiesībām gan 1940. gadā, gan okupācijas laikā pastāvēja tāds tiesiskais regulējums, kas nodrošināja to, ka Baltijas valstu aneksija un inkorporācija nebija *fait accompli* (noticis fakts), ir jāpamato. Šādā situācijā ir svarīgi, ka Starptautiskā tiesa divos konsultatīvos viedokļos, kas tika taisīti attiecīgi 2004. un 2024. gadā, ir analizējusi un konstatējusi, ka Izraēla turpina būt okupētājvara Palestīnas teritorijās, lai gan okupācijas aizsākumi meklējami jau 1967. gada tā sauktajā Sešu dienu karā. 2004. gadā tā dēvētajā Palestīnas mūra lietā tiesa konstatēja, ka

*“[s]askaņā ar starptautisko paražu tiesībām, kā tās atspoguļotas (..) 1907. gada 18. oktobra IV Hāgas konvencijas par kara noteikumiem un paražām uz sauszemes 42. panta noteikumos (..), teritorija tiek uzskatīta par okupētu, ja tā faktiski atrodas naidīgas armijas varā, (..) okupācija attiecas tikai uz to teritoriju, kurā šī vara ir nodibināta un var tikt īstenota”.*¹²

Atbilstoši Palestīnas okupēto teritoriju analogijai, arī Baltijas valstīs īstenotā PSRS vara ir jādefinē kā okupētājvara. Okupācija kā situācijas kvalifikācija ir būtiska, jo okupētājvarai ir konkrēti starptautiskajās tiesībās noteikti pienākumi, tomēr, ja tiek uzskatīts, ka ir notikusi pilnīga aneksija, tiesiskais stāvoklis ir pilnīgi cits. Piemēram,

11 Detalizēta analīze par šo tēmu ir pieejama *Ziemele, I; supra*.

12 Sk. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, *I. C. J. Reports* 2004, 136, 167. lpp., 78. paragrāfs; skat. arī Spriedumu lietā “Bruņotas darbības Kongo teritorijā (Kongo Demokrātiskā Republika pret Ugandu)”, *I. C. J. Reports* 2005, 168, 229. lpp., 172. paragrāfs.

aneksijas gadījumā, autores redzējumā, valsts nepārtrauktību 50 gadu garumā nebūtu iespējams pamatot.

Ilgstošas okupācijas tiesiskās sekas

Baltijas valstu okupācija kā prettiesiska situācija starptautiskajās tiesībās pamatā ir akceptēta (būtu, protams, ideāli, ja šis fakts tiktu nostiprināts autoritatīvas universālas institūcijas dokumentā), bet centrālais jautājums ir par to, kādas tam ir tiesiskās sekas? Lai uz šo jautājumu varētu atbildēt, ir jāsaprot arī okupācijas juridiskais regulējums.

Starptautisko tiesību attīstības dialektiku izsaka divu bāzes prezumpciju mijiedarbība. Proti, *ex factis ius oritur* (tiesības veido fakts) vai *ex iniuria non ius oritur* (prettiesiskums nerada tiesības). No vienas puses, varētu teikt, ka viss, kas ir noticis Baltijas valstīs okupācijas varas darbības rezultātā, ir prettiesisks un nebūtu atzīstams. Turklāt, ja šādas darbības ir nodarījušas zaudējumus valstij, ir pamats pieprasīt šādu zaudējumu atlīdzību no atbildīgās valsts, proti, Krievijas, kas turpina PSRS starptautiski tiesisko subjektivitāti. No otras puses, ja kaut kas ir ilgstoši pastāvējis faktā, tad varētu teikt, ka tas ir pamats iegūtām tiesībām. Šo prezumpciju konfrontāciju ir iespējams parādīt uz padomju iebrāucēju piemēra pamata. Baltijas valstu tiesības atgriezt atpakaļ Krievijā padomju laika iebrācējus un viņu pēcnācējus netika akceptētas. Šāda pieeja atšķīrās no tās, kas tika piemērota vāciešiem Polijas un Čehijas teritorijā pēc Otrā pasaules kara. Baltijas valstu gadījumā tika piemērota prezumpcija, ka padomju laika migrantu ilgstošā klātbūtne ir pamats viņu tiesībām palikt Baltijas valstīs. Jāatzīst, ka XX gadsimta 90. gadu sākumā vismaz Latvijas valdības nostāja arī nebija tāda, kas prasītu padomju laika iebrācēju izraidīšanu. Šis jautājums tika risināts vienīgi attiecībā uz PSRS armijas klātbūtni un tika daļēji atrisināts 1994. gada armijas izvešanas līgumā. Līdzīgi kā ar Latvijas–Krievijas robežlīguma noslēgšanu, ar kuru Abrene tika atstāta Krievijas teritorijā, arī jautājumā par padomju laika iebrācēju statusu ir jākonstatē, ka Latvija zināmā mērā ir devusi piekrišanu viņu palikšanai šeit.

Nemot vērā šos dažādos kompromisus, urda jautājums, vai Latvijai un abām pārējām Baltijas valstīm ir tiesības prasīt, lai izmaiņas iedzīvotāju sastāvā, ekonomikā un kultūras mantojumā principā netiktu atzītas kā tiesiskas situācijā, kad pulksteni acimredzami nevar pagriezt atpakaļ, piemēram, tāpēc, ka daudz kas ir iznīcināts neatgriezeniski? Kas tieši būtu iespējamās zaudējuma atlīdzības prasības priekšmets šādā situācijā?

Citiem vārdiem sakot, okupācijas starptautiski tiesisko seku jautājums primāri ir par to, kuras okupācijas laikā prettiesiski radītās izmaiņas starptautiskās tiesības un prakse mums liek akceptēt (proti, fakts rada tiesības) un kuras neliek, ja vien paši to labprātīgi izdarām, un, ja neliek akceptēt un arī tam nepiekrītam, tad ko darīt tālāk?

Savukārt no konstitucionālo tiesību viedokļa un valsts attīstības perspektīvas jautājums ir nedaudz citāds. Proti, tautām, kuras cietušas no totalitāru režīmu noziedzīgas darbības, ir tiesības uz patiesības noskaidrošanu, atbildīgo sodīšanu un arī zaudējumu

atlīdzības par nodarīto. Patiesības noskaidrošana parasti notiek lustrācijas vai citā līdzīgā procesā, kurā atbildīgie un visi citi, kas jūtas līdzdalīgi, var paust savu stāstu. Latvijā tas nav noticis, tādēļ arī, citstarp, ir viegli veidot un manipulēt ar neuzticēšanos valsts amatpersonām un valstij. Taču no minētajām konstitucionālajām tiesībām uz patiesību izriet konkrētas sekas un pienākums valstij starptautiskā līmenī. Proti, ja ne kas cits, tad pret tautu veiktie noziedzīgie nodarījumi, kuriem parasti nav noilguma, piemēram, deportācijas, ir jāceļ priekšā dažādos pieejamos starptautiskos forumos, lai tos nosodītu un prasītu zaudējumu atlīdzību. Tieši ar šādu izpratni, piemēram, Vācija izveidoja īpašu fondu "Atcerēšanās, atbildība un nākotne" zaudējumu atlīdzībai tiem cilvēkiem, tostarp, no bijušās PSRS teritorijas, kas bija nosūtīti spaidu darbos nacistiskās Vācijas okupācijas laikā. Diemžēl arī Latvijas iedzīvotājiem vajadzēja kārtot kompensācijas prasības caur Maskavā atvērtu minētā fonda filiāli, proti, Vācija Maskavā ieskaitīja līdzekļus Latvijas un Lietuvas iedzīvotājiem.¹³ Jebkurā gadījumā pienākumam sniegt gandarījumu par konkrētiem pret cilvēku brīvību un cieņu nodarītiem noziedzīgiem nodarījumiem ir nedaudz cits raksturs, salīdzinot ar visām plašajām izmaiņām, kuras okupētājvara varētu būt veikusi okupētajā teritorijā. Taču gan gandarījums konkrētās situācijās, gan valstiskā līmenī veido iespēju tikt galā ar savu pagātni.

Līdzīgi kā saistībā ar Palestīnas okupētajām teritorijām, arī uz Baltijas valstu okupāciju primāri attiecas 1907. gada IV Hāgas konvencija par sauszemes kara likumiem un paražām un tās pielikums. Šīs konvencijas 3. pants paredz zaudējumu atlīdzības pienākumu par konvencijas noteikumu pārkāpumu. Tādējādi ir sistēmiski jāiet cauri šiem pienākumiem un jāidentificē, ko kara un okupācijas laikā PSRS ir pārkāpusi. Piemēram, domājot par manu dzimto Jelgavu, es varu minēt šīs konvencijas 25. pantu, kas nosaka:

"Uzbrukums neaizsargātām pilsētām, ciemiem, mājokļiem un ēkām vai bombardēšana ar jebkuriem līdzekļiem ir aizliegta."

Tātad to pilsētu un apdzīvoto vietu iznīcināšana kara laikā, kurām nebija militāras nozīmes, ir konvencijas pārkāpums un attiecīgi aprēķiniem jābūt par radītajiem zaudējumiem. Tāpat konvencijā ir noteikts aizliegums uzspiest pilsonību okupēto teritoriju iedzīvotājiem. Pielikuma 3. sadaļa faktiski veido ceļa karti tam, kas būtu jāaprēķina kā radītie zaudējumi. Šie zaudējumi ir lieli, jo PSRS Baltijas valstīs, protams, neuzvedās kā okupētājvara, bet gan kā saimnieks, nedomājot par Hāgas noteikumiem.

XX gadsimta 90. gados pēc neatkarības atjaunošanas Baltijas valstīm tika teikts, ka tās nav tiesīgas balstīties Ženēvas 1949. gada konvencijās attiecībā uz daudziem kara vešanas noteikumu pārkāpumiem, jo šīs konvencijas esot vēlākas nekā pats okupācijas

---

13 Sk. Bank, R., Foltz, F. German Forced Labour Compensation Programme. Max Planck Encyclopedia of International Law, 2020. Pieejams: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1731>

fakts, proti, 1940. gads. Šai pozīcijai nevar piekrist, jo, citstarp, Baltijas valstu okupācija iestiepās Ženēvas konvenciju temporālās darbības laikā un līdz ar to ir pamats argumentam, ka okupētājvaras pienākumi ir jāizprot arī 1949. gada tiesību normu gaismā. Tieši **ilgstoša okupācija** ir tas starptautisko tiesību koncepts, kas izskaidro un pamato Baltijas valstu situāciju. Balstoties Starptautiskās tiesas viedokļos Palestīnas okupācijas lietās, var tikai piekrist tam, ko tiesa ir teikusi, proti:

*“Saskaņā ar okupētājvaras statusu valsts uzņemas noteiktas pilnvaras un pienākumus attiecībā uz teritoriju, pār kuru tā īsteno faktisku kontroli. Šajā kontekstā okupētājvarai ir **pienākums pārvaldīt teritoriju vietējo iedzīvotāju labā**. IV Ženēvas konvencijā vai starptautiskajās paražu tiesībās nekas neliecina, ka okupētājvaras pilnvaru un pienākumu raksturs un apjoms būtu atkarīgs no apstākļiem, kādos okupācija izveidojusies [atbilde K. Ulmaņa problēmai – I. Z.]. Drīzāk šo pilnvaru un pienākumu raksturs un apjoms vienmēr balstās uz pieņēmumu, ka okupācija ir pagaidu situācija, kas radusies militāras nepieciešamības dēļ, un tā nevar okupētājvaras kontroli pārvērst suverenitātes tiesībās [tāpēc valsts nepārtrauktība – I. Z.]. (..) Tiesa uzskata, ka gadījumos, kad vietējā vara okupētajā teritorijā nav atsākusi valdības funkciju izpildi gadu pēc militāro operāciju beigām, okupētājvaras pienākumi saskaņā ar IV Ženēvas konvenciju paliek spēkā, neraugoties uz 6. panta 3. punktu. Tiesa arī norāda, ka Hāgas konvencijas regulējumā okupētājvaras pienākumu piemērošanai nav laika ierobežojuma.*

*Turklāt no IV Ženēvas konvencijas 6. panta neizriet, ka ilgstošas okupācijas gadījumā okupētājvara laika gaitā iegūtu papildu pilnvaras. **Okupācijas fakts nevar radīt tiesības uz suverenitātes pārņemšanu neatkarīgi no okupācijas ilguma**. Tāpēc laika ritējums neatbrīvo okupētājvaru no tai uzliktajiem pienākumiem [ex iniuria non ius oritur perspektīva – I. Z.], tostarp pienākuma atturēties no suverenitātes aktu īstenošanas, kā arī nepaplašina tās ierobežotās un skaidri noteiktās pilnvaras, kuras starptautiskās humanitārās tiesības piešķir okupētājvarai.”¹⁴*

Citiem vārdiem sakot, Hāgas un Ženēvas konvencijas, kuras kodificē arī starptautiskās paražu tiesības, nosaka okupētājvaras pienākumus, kas, laikam ejot, nemazinās. Okupētājvara nekad neiegūst suverēnas tiesības pār okupētajām teritorijām. Pēc neatkarības atgūšanas bija nepieciešams saprast, kādi bija PSRS kā okupētājvaras pienākumi atbilstoši šīm normām, kurus tā nav izpildījusi, un attiecīgi, šajās normās balstoties, izveidot aprēķināmo radīto zaudējumu tematiku, kas kalpotu par pamatu prasībai par zaudējumu atlīdzību atbilstoši Hāgas konvencijas 3. pantam.

---

¹⁴ Sk. Advisory Opinion in respect of the Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, 24.07.2024. Pieejams: <https://icj-cij.org/sites/default/files/case-related/186/186-20240719-adv-01-00-en.pdf>

Tā kā par piemēru okupācijas nodarījumiem autore ņēmusi padomju laika iebrucēju radītās izmaiņas tautas sastāvā, nobeigumā norādišu uz Starptautiskās tiesas secināto līdzīgā situācijā Palestīnas okupētajās teritorijās:

“Izraēlas apmetņu politika pārkāpa IV Ženēvas konvencijas 49. panta sestās daļas noteikumus, kas paredz, ka “okupētājvarai ir aizliegts deportēt vai pārvietot savas civiliedzīvotāju daļas uz tās okupēto teritoriju” (I. C. J. Reports 2004 (I), 183. lpp., 120. punkts). Kā norādīja Tiesa savā [iepriekšējā] Atzinumā, šis noteikums “ne tikai aizliedz deportācijas vai piespiedu pārvietošanu, kādas tika veiktas Otrā pasaules kara laikā, bet arī jebkādus pasākumus, ko okupētājvara veic, lai organizētu vai veicinātu daļas savas iedzīvotāju pārvietošanu uz okupēto teritoriju” (turpat). Patiesi, šā noteikuma tekstā, kontekstā, mērķī, nolūkā vai IV Ženēvas konvencijas tapšanas vēsturē nav nekā tāda, kas liecinātu, ka noteikums aizliedz vienīgi okupētājvaras civiliedzīvotāju piespiedu pārvietošanu uz okupēto teritoriju.”¹⁵

Atbilstoši Hāgas un Ženēvas tiesībām Baltijas valstīs veiktās tautu sastāva izmaiņas ir prettiesiskas un kā minimums arī ir aprēķināmas kā nodarītā kaitējuma elements.

KOPSAVILKUMS

Līdz šim Baltijas valstu valdības nav visaptveroši pievērsušās šajā rakstā analizētajiem, ar okupācijas pagātnei saistītajiem jautājumiem. Katrs pat neliels starptautisks apliecinājums Baltijas valstu uzturētajai pozīcijai un akcepts, ka okupācijas radītās sekas var prasīt netipiskus tiesiskus risinājumus, ir nešaubīgi uzņemts ar gandarījumu, bet aktīva politika netiek praktizēta. Var saprast bažas par to, ka panākumu nesasniegšana varētu pozīciju vājināt. Taču šāda nostāja disonē ar to, ka ļoti daudzās izvēlēs pēc neatkarības atjaunošanas esam balstījušies tieši okupācijas prettiesiskuma faktā. Tāpat arī sabiedrībā reālu disonansi rada tas, ka vienlaikus pārkāpumus, kurus PSRS vara pret Baltijas valstīm un cilvēkiem ir veikusi, atstājam bez konkrētas atbildes darbības. Sabiedrība nevar pilnvērtīgi attīstīties konfliktējošu naratīvu telpā. Manuprāt, tas vājina mūsu pašcieņu.¹⁶

---

¹⁵ Sk. Advisory Opinion in respect of the Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, 24.07.2024.

¹⁶ Sk. *Blumberga-Švēde, S.* Baltijas valstu pašcieņai ir svarīgs vēsturiskais taisnīgums. LV portālam: Eiropas Savienības Tiesas tiesnese Ineta Ziemele. Pieejams: <https://lvportals.lv/viedokli/343255-baltijas-valstu-pascienai-ir-svarigs-vesturiskais-taisnigums-2022>